

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА ДЕНІКІНЩИНИ

Г.Ф.Турченко

(доктор історичних наук, професор,
Запорізький національний університет)

В статье проанализированы основные направления эволюции политики белогвардейского режима Деникина по вопросу о национальном характере и территориальной принадлежности Юга Украины. Определены особенности антиукраинской политики деникинского режима в регионе.

In the article the basic directions of evolution of policy of a White Guard mode of Denikin concerning national character and a territorial accessory of the South of Ukraine are analyzed. Features of the anti-Ukrainian policy of Denikin's mode in region are certain.

Південноукраїнський регіон, залишаючись у 1917–1920 рр. важливим ареалом Української революції, в той же час був стратегічним регіоном російської громадянської війни. Обидві сторони внутріросійського протистояння – білогвардійці та більшовики – прагнули використати людські і матеріальні ресурси українського Півдня в своїх інтересах. Ця обставина надзвичайно ускладнила перебіг подій у регіоні. На нашу думку, всебічне дослідження історії Півдня України неможливе без урахування, загальноросійського, зокрема, білогвардійського чинника у революційних подіях 1917–1920 рр.

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух узагалі та його прояви в південноукраїнському регіоні є маловивченою проблемою, хоча загальна, різко негативна його оцінка в літературі склалася досить давно. Тенденцію до такого оцінювання руху започаткували безпосередні учасники революційних подій 1917–1920 рр. – лідери Української революції. Так, В.Винниченко називав А.Денікіна "каторжником українського народу", а його політику – "україножерською" (1, 448-449). Радянські історики акцентували увагу на соціально-економічній політиці Денікіна, підкреслювали реакційний, реставраторський характер білогвардійщини, яка не мала широкої соціальної бази й була відірваною від народу. Денікінський уряд звинувачували у прагненні відновити царат (2; 3; 4). Радянських істориків особливо приваблювали сюжети, пов'язані з боротьбою проти денікінщини робітників і селян, у тому числі і на Півдні України (5; 6).

Національну політику денікінського уряду радянські історики спеціально не розглядали. Поза їх увагою перебував і аналіз місця південноукраїнського регіону в системі адміністративно-територіальних змін за часів денікінщини.

Сучасні історики зосереджують свою увагу переважно на аналізі соціально-економічної програми білогвардійських урядів в Україні, трагедії єврейських погромів за денікінщини (7; 8). Вивченню національної політики Добровольчої армії в Україні присвятив своє дослідження А.Процик (9). У статті В.Крупини досліджується оцінка Української революції головним командуванням Збройних сил Півдня Росії у 1919–1920 рр. (10).

Мета нашої статті – проаналізувати вплив адміністративно-територіальних змін, що відбувалися в південноукраїнському регіоні в період денікінщини на загальний процес інтеграції Півдня України в єдиний загальноукраїнський масив.

Політична програма російської білогвардійської контрреволюції – офіцерства і політиків, які не визнали більшовицьку Раду Народних Комісарів, з самого початку містила тезу про відновлення територіальної єдності Російської держави. Один із засновників Добровольчої армії генерал Л. Корнілов заявив, що очолювана ним сила намагатиметься зберегти державну єдність Росії. З поглибленням громадянської війни питання територіального устрою у політичній програмі Добровольчої армії – Збройних сил Півдня Росії змін не зазнавало. Навіть за умов фронтальних поразок та загального відступу білогвардійських сил на південь наприкінці 1919 р. положення про “Єдину, Велику, Неподільну Росію” не було відкинуто. Максимум, на що могли розраховувати новопосталі державні утворення, це – “обласна автономія і широке місцеве самоврядування”. Якщо територіальна цілісність майбутньої Російської держави визначалася білогвардійським офіцерством безумовно, то вирішення питання про форму майбутнього державного устрою відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів.

Історики пробували пояснити цю позицію А. Денікіна політичним консерватизмом білогвардійців і відсутністю достатніх легітимних повноважень у Головного командування Збройних сил Півдня Росії. Твердо відстоювана А. Денікіним позиція “не визнання наперед” та “ухиляння” від декларативного проголошення принципів майбутнього державного устрою дозволяла зберігати офіцерський корпус у відносній цілісності. В результаті відкладення на потім питання про принципи майбутнього державного будівництва обмежувало коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна “До населення Малоросії”, котра була оприлюднена 12 серпня (25 серпня за новим стилем) 1919 р. У документі автором свідомо ігнорується політично і юридично впроваджена назва “Україна”. Звернення, підготовлене за допомогою одного із засновників партії кадетів, члена Центрального комітету проф. Новгородцева, залишало “Малоросію” органічною частиною Великої Росії, а населення краю оголошувалося “малоросійською гілкою російського народу” (10, 157).

Назва “Малоросія” була загальноприйнятою серед командування Збройними силами Півдня Росії. Зокрема, Головнокомандувач Катеринославської, Харківської, Курської та Полтавської губерній генерал В. Май-Маєвський та інші генерали вживали щодо України лише цю назву. Розуміння назви “Малоросія” в загальних рисах розкрито в брошурі Савенка “Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России”, опублікованій у 1919 р. Призначення брошури полягало у ідеологічному забезпеченні бойових дій добровольців в Україні. Вона повинна була переконати громадську думку у відсутності будь-яких підстав для політичної самостійності українського народу. На думку автора, (українця за походженням, який називав себе “малоросом”), термін “українці” вживається не в національному, а в провінційно-територіальному смислі.

Українські визвольні змагання в очах командування Збройних сил Півдня Росії не були природним виявом прагнення українського народу до створення власної держави. Вважалося, що український народ (“малороси”) був підбурений до визвольної боротьби штучно. “Сценарій” української революції розроблено за кордоном у Німеччині. А. Денікін у “Очерках русской смуты” цитує зарозуміле висловлювання начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана: “...В дійсності Україна – це справа моїх рук, а не плід свідомої дії руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість укласти мир хоча б з частиною Росії...”. Як зазначає А. Денікін, ця “самовпевненість німецького генерала... перебувала у повній відповідності з військово-політичним станом. Німецький уряд поспішно визнав незалежність України і правомочність Ради, уряду Голубовича й посольства на

конференції нікому не відомих панів Севрюка, Любинського та Левицького, що мали по суті такий самий легальний титул, як Рада комісарів та її делегати...”. За переконанням А. Денікіна, Україна та її уряд були маріонеткою німців. Під їх повним контролем перебувала і зовнішня політика Української держави (11, 129-131).

Але назва “Малоросія”, “малороси”, якими охоче послуговувалися білогвардійці, не поширювалося на територію і населення Півдня України, що визначалися як “Новоросія”. В 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував брошуру “Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)”, у якій ще раз виклав погляди місцевих прибічників територіальної автономії на майбутнє Півдня України. Головні висновки автора зводяться до визнання краю досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: “Населення Новоросії склалося протягом XVIII–XIX століть з різноплемінної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу і нові умови праці, воно швидко пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії і синами єдиної великої Росії”. Таким чином, М. Могилянський повторював домінуючу в російському суспільстві думку щодо Півдня. Але головне – висновки, які він робив. Майбутнє Півдня Могилянський бачив не в інтеграції Півдня до України чи повному злитті з етнонаціональним і політичним організмом “єдиної і неподільної” Росії. Це майбутнє він пов’язував з реалізацією ще дореволюційного проекту південноукраїнських кадетів – самоуправління краю у складі Російської держави: “Всі особливості Новоросії – історія, особливе географічне положення, кількість і склад населення, його розміри і природні багатства краю – дають йому право на провінційну автономію у Великій Росії” (12, 34-35).

Особливо рельєфно політика білогвардійців щодо України проявилася в їх підході до адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель. Розробці проектів адміністративно-територіального устрою українських земель багато уваги приділяв Малоросійський відділ підготовчої комісії з національних справ, яка функціонувала при уряді. Ця комісія на чолі з В. Шульгіним була створена ще у січні 1919 р. в окупованій французами та білогвардійцями Одесі. При комісії діяли білоруський, бессарабський, великоруський відділи. Функціонувала також комісія з національного питання народів Кавказу та Закавказзя. До складу малоруського відділу входили діячі крайньоправих поглядів – професори Новоросійського університету І. Лінніченко та М. Ляпунов, член Державної думи та співробітник газети “Киевлянин” Савенко, співробітник “Киевлянина” О. Билимович та інші. Головним провідником української політики був В.В. Шульгін, підходи до вирішення українського питання якого базувалися на засадах “істинно-руського” патріотизму (2, 240).

Уявлення про проекти щодо місця України взагалі, та південноукраїнських земель зокрема, в загальній схемі устрою Росії, що розроблялися Малоросійським відділом підготовчої комісії з національних справ, дає книга співробітника цього відділу професора О. Билимовича. Автор детально проаналізував праці дореволюційних дослідників з питань економічного районування Російської держави. В обох проектах, підготовлених комісією, українські землі названо Південною Росією. Ця територія повинна була поділятися, на думку автора, на три області.

Перший проект передбачав такий розподіл: 1) Південно-Західний край, або Правобережна Малоросія з центром у м. Києві, до цього краю, крім Київської губернії (але без Радомишльського повіту), включалися Подільська та частина Волинської губернії, причому Балтський повіт відходив до Одеської губернії, а Волинська губернія розподілялася на дві – Житомирську з центром у м. Житомирі та Волинську – з центром у м. Рівному; 2) Лівобережна Малоросія з центром у м. Харкові мала складатися з трьох губерній: Харківської, Чернігівської та Полтавської; 3) Новоросія (або Південна степова

область) з центром у Одесі мала складатися з Одеської, Херсонської та Катеринославської губерній (до якої приєднувався Криворізький район з Херсонської губернії), а також дві губернії, створені на основі існуючої Таврійської – Мелітопольська (три континентальні повіти Таврійської) та Таврійська (землі півострова).

Таким чином, південноукраїнські землі мали увійти до складу Новоросійського краю й складатися з п'яти губерній. Обговорювалося, що у разі повернення Бессарабії до Росії вона складатиме окрему губернію й буде прилучена до Новоросії.

Інший варіант мав певні відмінності, хоча і передбачав таку ж кількість областей: 1) Київську, або Малоросійську; 2) Одеську, або Новоросійську; 3) Харківську, або Гірничопромислову. До Київської прилучалася Чернігівська та частина Полтавської губернії, а до Харківської – Катеринославщина та Мелітопольська губернія (тобто три повіти Таврійської). І хоча в одному зі звернень головнокомандуючого військами Півдня Росії говорилося, що мета проведення реформи “децентралізація влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування”, навряд чи ці перекроювання земель могли бути на користь Україні (13, 211; 14, 122).

Якщо хоча б поверхово порівняти обидва проекти, то стає зрозумілою їх відмінність. Згідно з першим проектом планувалося об'єднати всі південноукраїнські землі в єдину адміністративну одиницю, а за другим – Південь України мав бути розподілений між Харківською та Новоросійською областями.

Опис адміністративного устрою на осінь 1919 р., наведений А. Денікіним в “Очерках русской смуты” є близьким до другого проекту. Це яскраво ілюструє уявлення самого автора про місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці.

Зазначимо, що всі землі, котрі безпосередньо підлягали головному командуванню Збройними силами Півдня Росії, поділялися на такі адміністративні одиниці: 1) Північно-Кавказька область: Дагестан, Осетія, Інгушетія, Кабарда, Чечня, Ставропольська губернія, південна частина Астраханської і Терська область; 2) Кубань; 3) Чорноморська губернія – на правах області зі своїм головноначальником; 4) Дон; 5) Командувачу Донською армією на правах головноначальника була підпорядкована південна частина Воронежської губернії; 6) Командувачу Кавказькою армією на правах головноначальника була підпорядкована частина Саратовської губернії; 7) Харківська область включала в себе Харківську, Катеринославську губернії, частину Курської й Орловської губерній (головноначальником був командувач Добровольчою армією); 8) до складу Київської області входили частина Київської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній; 9) Новоросійська область включала в себе Херсонську, Таврійську губернії та частину Подільської (11, 191).

А. Денікін в “Очерках русской смуты” назвав причини, що спонукали його до змін в адміністративному устрої територій, які підлягали його управлінню. Це – стратегічні умови, випадкові зміни лінії фронту, котрі не збігалися з адміністративними кордонами, територіальні кордони між фронтами. Все це, на його думку, вимагало відступу від прийнятих схем (11, 190). Безумовно була ще одна причина, яку не назвав генерал – це його власні уявлення та переконання щодо місця українських земель у складі єдиної Російської держави. В них чітко проступають великодержавні нотки й відсутність бажання визнати за українським народом право жити у національній самостійній державі.

Отже, коли у вересні 1919 р. територія України виявилася зайнятою військами Денікіна, вона була поділена на три області – Київську, Харківську та Новоросійську.

Головноначальником Київської області було призначено генерала Драгомирова, Харківської – В. Май-Маєвського, Новоросійської – М. Шиллінга (3, 205).

На чолі областей було поставлено “головноначальників”, які мали необмежені права і поширювали свою компетенцію на всі ділянки політичного, громадського, економічного, культурного життя й органи управління, суду, правопорядку та безпеки. А території, де безпосередньо відбувалися воєнні дії, підпорядковувалися головному командуванню, й перехід тут влади від напіввійськової до цивільної, тобто до “головноначальників”, затягувався (11, 191).

Щодо південноукраїнського регіону, то його навіть не було включено до складу єдиної області, він був розподілений між Харківською та Новоросійською областями. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звести нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель в нових умовах. Тут проводилась активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося в усіх сферах життя.

Сам Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що ніколи не був монархістом; його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався зі старою дореволюційною Росією.

Політика білогвардійців в Україні посилювала антиденікінські настрої населення південноукраїнського регіону і викликала опозицію його курсу з боку деяких генералів. Відчуваючи важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі, навіть адмірал О. Колчак – Верховний правитель Росії – бив тривогу у зв’язку з непоступливою лінією А. Денікіна щодо України. Уряд О. Колчака рекомендував Денікіну проводити більш виважену політику й використовувати С. Петлюру в боротьбі з більшовиками (2, 241). Для цього слід було розпочати з українцями лояльну співпрацю. Він пропонував також встановити з українськими військами демаркаційну лінію по смузї територій, окупованих обома арміями. Однак до цих рекомендацій Колчака Денікін не прислухався.

Важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі так і не була визнана Денікіним навіть у 30-х роках в еміграції. У брошурі “Кто спас советскую власть от гибели” колишній Головнокомандувач не згадує серед причин поразки Збройних сил Півдня Росії український фактор (10, 160; 15). Піднесення революційних рухів серед українського населення, на його думку, було спричинено німецькою чи більшовицькою пропагандами. Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі.

Таким чином, з установленням влади Денікіна на Півдні України був поставлений під загрозу процес інтеграції південноукраїнських земель у єдиний український територіальний організм. Відбувалася реставрація всіх політичних принципів з українського питання, що панували в російських політичних та військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України стала теза про відновлення “єдиної, великої, неподільної Росії”. Максимум на що могли розраховувати українці це – “обласна автономія і широке місцеве самоврядування”. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії не розглядався як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що український народ був підбурений до

визвольної боротьби штучно, а сценарій української революції розроблено за кордоном – у Німеччині.

Такі ідейні постулати підготували ґрунт для активної антиукраїнської політики на Півдні України. Гоніння на українство розпочалися в усіх сферах життя. В деклараціях і наказах Денікіна не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Саму назву “Україна” урядом було заборонено. На зміну їй знову прийшла “Малоросія”. В ході адміністративно-територіальної реформи, проведеної на територіях, що перебували під владою генерала Денікіна, землі південноукраїнського регіону навіть не були включені до складу єдиної області й підлягали поділу між Харківською та Новоросійською областями. На правах області створювалася окрема Чорноморська губернія. А назва “Новоросійська область” сама говорить за себе: південноукраїнські землі як “Новоросія” знову проголошувалися лише частиною “Великоросії”. Це яскраво ілюструє погляди самого А. Денікіна на місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що становлять єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якоїсь самостійності України як держави, де проживають українці. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звести нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, білогвардійська армія перетворювалася на серцевину монархічних сил, а білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався зі старою дореволюційною Росією. Така антиукраїнська політика обмежувала коло потенційних союзників-добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Недалекоглядна політика генерала Денікіна в Україні викликала критику з боку інших білих генералів. Поразки на фронті змушували командування Збройних сил Півдня Росії переглядати деякі політичні принципи. Генерал Денікін погодився на утворення органу з законодавчими функціями. Відносно України змін фактично не сталося. Це було величезною помилкою генерала Денікіна, яку він, до речі, так і не визнав до кінця свого життя.

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ; Відень, 1920. (Репринтне відтворення 1920 року: К., 1990).
2. Кин Д. Деникинщина. – Л., (Б. г.).
3. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії наук УРСР. Інститут історії та археології. – Кн. II. – К., 1946.
4. Щетенко Л.А. Воєнно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал. – 1981 – № 2.
5. Владимирцев В.С. Партия – организатор разгрома контрреволюции на Юге. – М., 1971.
6. Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963.
7. Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання // Український селянин. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003.
8. Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. – Харьков, 1996.
9. Procyk A. Russian nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during Civil War. – Edmonton, Toronto 1995.

10. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 6. – К., 2002.
11. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М., 1991.
12. Могилянський М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса, 1919.
13. Билимович А. Деление Южной России. – Екатеринбург, 1919.
14. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX –початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск VI. – К., 2003.
15. Деникин А., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – М., 1991.